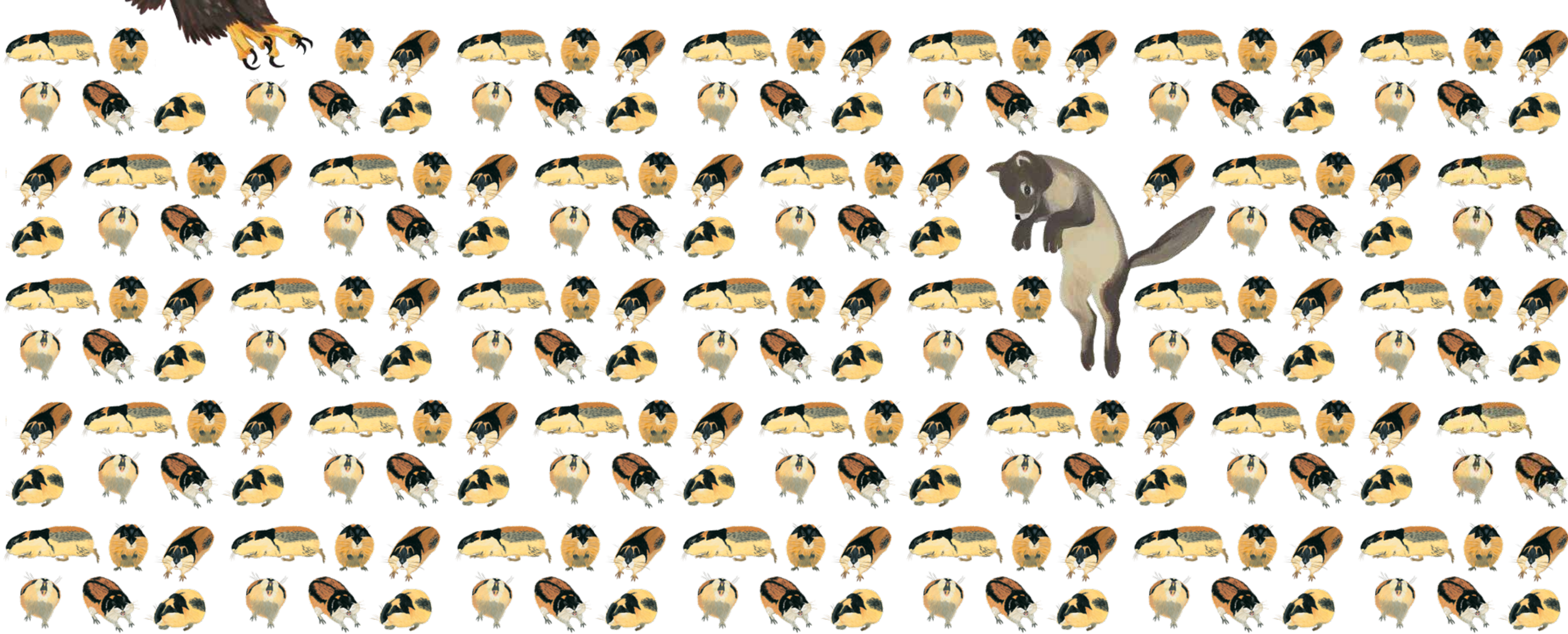

Nina E. Eide & Inger Lise Belsvik

Sluemege – vaerien vaajmoe

DAVVI GIRJI

Dijjese gi'eh eatnemisnie jieled

© Davvi Girji AS, Kárášjohka 2020

Teekste: Nina E. Eide j̄ih Inger Lise Belsvik

Illustrasjovh: Inger Lise Belsvik, ingerlisebelsvik.no

Grafihkeles hammoedimmie: Erika Sandström, essdesign.se

Originaalen nomme: Lemen – fjellets hjerte, © Mangschou A/S Bergen

Saemiengi'elese jarkoestamme: Helen Blind Brandsfjell

Preenteme j̄ih gárrome: GPS Group, 2020

Biejeme: Meta Sans & Serif og Hawaiian Aloha

Paehpere: Condot Matt 150 g

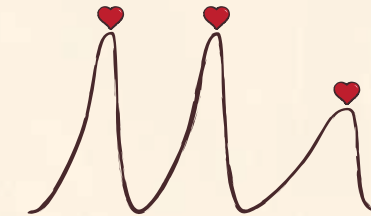
ISBN 978-82-329-0199-9

www.davvi.no

TEEKSTE Nina E. Eide j̄ih Inger Lise Belsvik ILLUSTRASJOVH Inger Lise Belsvik

Sluemege

– vaerien vaajmoe

Steerh – daennie gærjesne járra!

Dåeredh sluemegen jaepiej tjirrh.

Vuelemes åelkiesbielesne tjaaleme gusnie sluemegejaepesne lea.

Svihtjemh vâåjnoe goh vaajmoen tsaepmemem.

DAVVI GIRJI

Datne såemies aejkien ussjedamme man vihkeles elefaante lea savannesne?
Jis idtji elefaante dan jijnjh bårrh, eerjh jñh savannem kroehkh, dellie dah
ræhpas kraesiedajvh gelkieh sjïdtedidh? Jijnjh juvrijste mah desnie
jïelieh eah dellie murredh. Gaajhke jorkese!

Daate gærja lea dan bijre mij mahte seamma laakan.
Jåvretjen bijre man nomme sluemege jñh mijjen vaerine
jeala. Sluemege unnebe elefaanteste, men seamma
vihkeles. Jis dihte gaarvene, dellie vaerie aaj jorkese
jñh gierve sjïdtedh gellie juvrïde dubpene.

A satellite is shown in the foreground, with its solar panels extended. It is positioned against a black background filled with stars. In the background, the Earth is visible, showing swirling blue and white clouds and brown landmasses. The satellite has a complex body with various instruments and a long boom with solar panels.

Veartenerommesne sateliht

mah mijen eatnemem guvviedieh. Destie maahta stoerre
bielieh eatnamistie seamma aejkien vuejnedh. Juktie sateliht
guvvide abpe tïjjen vaeltieh, dotkijh maehtieh vuejnedh guktie
eatneme jorkese gâessie juvrh desnie jielieh.

Medtie fierhten njealjeden jaepien sluemegejaepie. Dellie
millijovnh sluemegh hajkestieh dohkh diekie jïh mijjese snijrieh
vaeresne. Jïh jïlhts dah dan smaave, dah sjædtojste bårrieh guktie
guvvine vuejnebe mejtie veartene-elmeste guvvede. Ih goh dïhte
rovnegs?

Beasetjisnie sluemegetjovkh reakadieh. Biesie lea goh suajas áeremevoesse kraesijste jñh sapmeristie. Buerie jñh jearsoes báadtsoes kráahpetjidie. Raejkieh gusnie sñjse báetieh leah stoerre gierkiej lihke, jñh biesiej gaskem baalhkah jñh raejkieh. Gellie tjuetie jaepiej raejesne sluemege lea dan jñjtje veartanadtjem dorjeme! Dñhte vääjnoes goh eensi sáafoe gusnie sluemege öörnedamme. Voejhkelh dam vuejnedh báetije aejkien gosse vaeresne!

Dñhte ij leah
snjeara, men
ohtje hamstere,
gñsse goh goervetje,
áenehks juelkiejgujmie
jñh bealjetjh. Kráahpen
hammoe dorje
sluemege ij
gelmieh vaallah
galmes vaerine
árroeminie.

Sluemegejaepie daelvien mietie, ibie dam vuejnieh. Gaajkh lopmen
nuelesne deahpade.

Men gosse gÿre jÿh sjalkaminie dellie vuejnebe maam akt deahpadi. Bielieh vaereste
lea eerjeme sluemegen daelviejielemen mænngan, dah leah gâatome. Krijkehÿngse
rohtjehke jÿh boelneme. Sluemege hÿngsem gaetskieji guktie tsööpki guktie
sapmerh meehtin bårredh mij hÿngsen nuelesne sjÿdtin.

Baalhkah jÿh biesieh vâåjnoeh gusnie sluemegh daelvien mietie
årroejin. Men sluemegh gaarvanin.

Sluemegejaepien mænngan betniejaepie sjædta. Dellie jijnjh ovjuvrh
nealkoeh mah utnieh sluemegh goh dej bööremes bårremassh. Eah dah
ovjuvrh skuarhtjedh gosse dan vaenie bårremassh.

Dĩhte sjaavede vaeresne.

Mohte jåartesne jijnjh vetsmieh
vuertieminie. Sluemegi gåatome
rĩhpeste orre sjædtoeh mæhtieh sjĩdtedidh
sijjine gusnie krijkehĩngsh. Dælie vetsmieh tjoevkem
jĩh baahkem åadtjoeh, jĩh orre sjædtoeh biehtsegieh.
Sluemegebajhke hijven dejtie jĩh eatneme kråånede.
Gaajhkh sinsitniem tsevtsieh eatnamisnie.

Lopmes daelvie. Lopmen nuelesne, sijjie gusnie sluemegh bijviah.

Daesnie sluemege daelviem årroeminie, gusnie sapmerh, staarah jñh roehtsh bårra.

Sluemege maahta raejkiah baeledh jñh biesieh öörnedh stromhpestahkesne.

Maahta aaj skuarhtjadidh desnie. Ij naan jeatjah bijremejåvretjh
skuarhtjedh daelvien.

Daelvien mietie sluemegh jeanianeh lopmen
nuelesne. Aaj ovjuvrh mah bårastehtieh
dam aejhtsieh. Svaale maahta gujht
goltelidh gusnie sluemege tjahkesje
jñh bårra lopmen nuelesne. Svaale
tjöödtjeste jñh goltele. Dastegh
snjeerie, njulhtjie jñh
sluemegem nearhka.

Spåajme vaerien aatsolen girtel.
Dñhte aaj sluemegem vijrie.
Jis vååjnoes goh nuekies bårremassh
dñhte tjöödtjeste jñh munnie. Såemies
juvrh jñh ledtieh ajve skuarhtjadiesh jñh
munnieh jaepine gosse jñjnñh sluemegh
jñh snjeerah. Gosse vaenie bårremassh
dah gaajhkem jñjtje bårrieh jñh eah
skuarhtjedh jallh munnieh.

Göökte daelvien mietie eensi sluemege-jaepiem sjïdtede. Men dellie heannede:
Tovsene sluemegh sjïdtedieh tjuetietovsenidie, mennie mieresne millijovnide sjïdtieh.

Dïhte sluemege-jaepie!

Sluemege-jaepieh Leah goh jievege mij jieledem vadta
mahte gaajhkide mij lea vaeresne.

Betnesne – sjïdtedeminie – veljesne – betnesne –
sjïdtedeminie – veljesne. Mahte goh tjoeje vaajmoste.
Naakenh sluemegem guhtjeh vaerien vaajmoe!

Datne guarkeme dihte jorkese man gellie sluemegh
jih snjearah gaavnesieh fierhten jaepien, jih jijnjh
eatnamisnie aaj dan mietie jorkesieh. Mahte gaajhkh
ovjuvrh jih aarhtsh, dovne skaaajjesne
jih vaeresne jienebh tjovkh
aadtjoeh gosse jijnjh
bijreme-javretjh.

Jijsenledtieh juhtieh jih maehtieh guhkies haeliehtidh guktie vaeriem
gaavnedh gusnie jeenjemes sluemegh. Desnie biesiem oornieh.
Jijsenledtieh eejtegebarkoem juekieh. Jijsen-fitnele munniesledtie
jih urriesjijsenledtie barremassh disse buakta. Gosse tjovkh
utniejægan dellie gaabpatjahkh vijrieh. Dah tjovkide biepmiehtieh
sluemegigujmie giesie doekoe.

Spaajme jih skaajhtoe aaj geehtieh. Gaajhkh eejtegh sijhtieh
dej tjovkh vaarjelidh. Jis fer lihke skaajhtoe-biesiem baatah dellie
skaajhtoe tjarna jih dov aajjan tjeaktja. Aaj saejhta skreekedh jih
slaaptjedh jih nollelidh datnem dan bieseste. Ij goh dihte hijven?

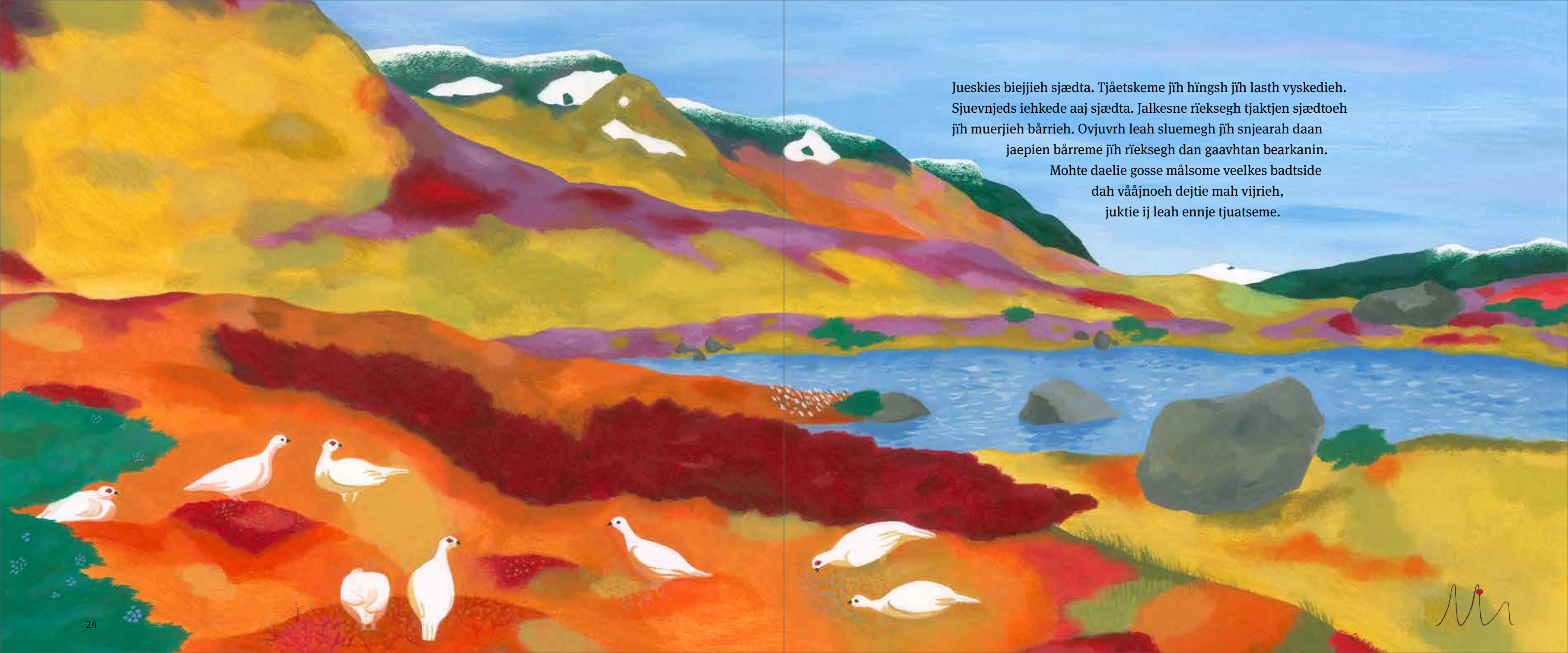

Mietsken svaalen skoerhtjh pleasoen bijre stâåkedieh. Dah stâelieh,
sluemegejaepesne maehtieh dah dan gellie goh luhkiegovhte
skoerhtjh skuarhtjadidh. Dah lierieh vijredh jîh haaredh.
Daelie luste mohte giesie âenehks jîh rætnoe dah
tjuerieh jîjtjh bearkanidh.

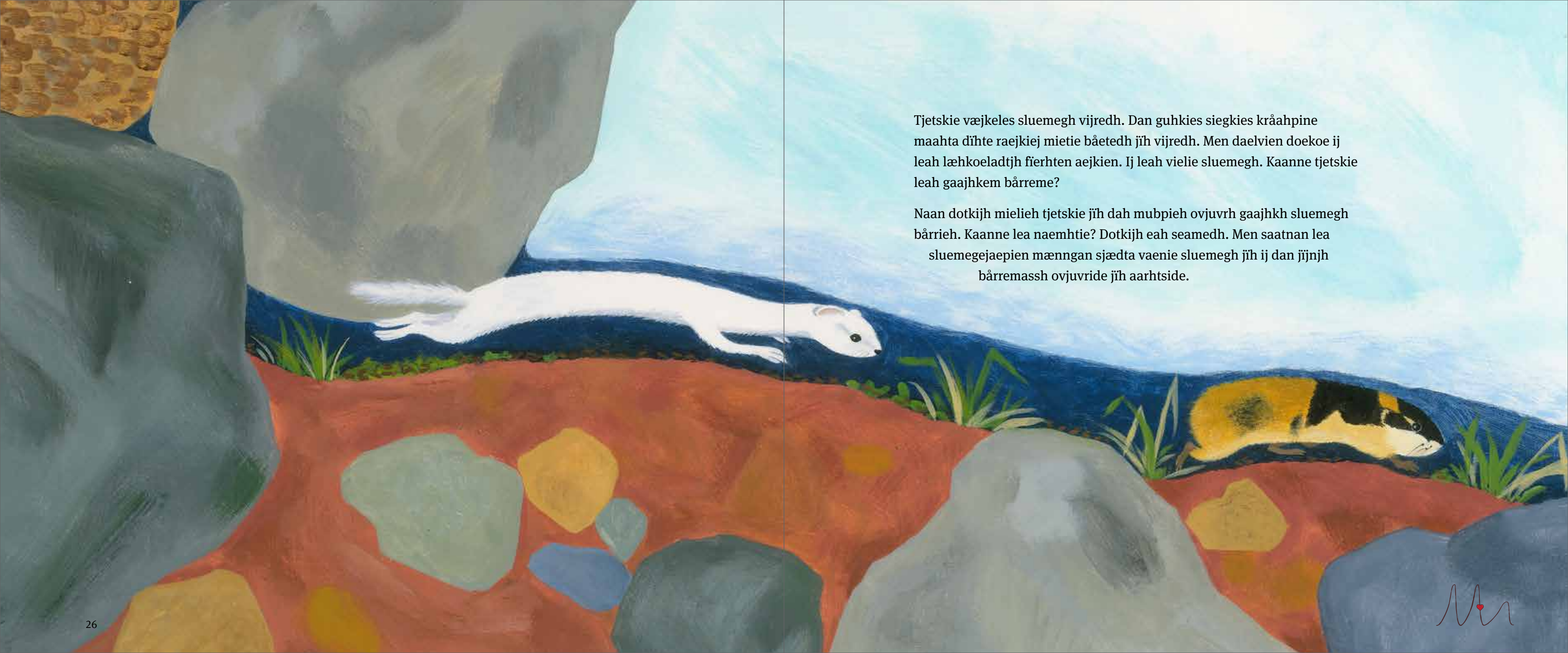

Dah stâelieh tjetskien biesesne
aaj. Dan sneehpes dah dohkh diekie svihtjeh
gierkiej gaskem, vîjlelieh dej onne tjeehpes tjelmiejgujmie.
Ij maehtieh dejtje ryöknedh.

Giesien gosse jîijnjh sluemegh maahta tjetskien göökte tjovkebiesieh åadtjodh. Ij mubpie
ovjuvre dam maehtieh. Læjhkan eah gaajhkh sjîdtedh. Jaepien gosse sluemegh
gaarvanieh, mahte gaajhkh tjetskien tjovkh jaemieh. Naemhtie eatnamisnie.

Jueskies biejjieh sjædta. Tjåetskeme jïh hïngsh jïh lasth vyskedieh.
Sjuevnjeds iehkede aaj sjædta. Jalkesne rïeksegh tjaktjen sjædtoeh
jïh muerjieh bårrieh. Ovjuvrh leah sluemegh jïh snjearah daan
jaepien bårreme jïh rïeksegh dan gaavhtan bearkanin.
Mohte daelie gosse målsome veelkes badtside
dah vååjnoeh dejtie mah vijrieh,
juktie ij leah ennje tjuatseme.

Tjetskie væjkeles sluemegh vijredh. Dan guhkies siegkies kråahpine
maahta dihte raejkiej mietie bætedh jñh vijredh. Men daelvien doekoe ij
leah læhkoeladtjh fierhten æjkien. Ij leah vielie sluemegh. Kaanne tjetskie
leah gaajhkem bårreme?

Naan dotkijh mielih tjetskie jñh dah mubpieh ovjuvrh gaajhkh sluemegh
bårrieh. Kaanne lea naemhtie? Dotkijh eah seamedh. Men saatnan lea
sluemegejaepien mænngan sjædta vaenie sluemegh jñh ij dan jñnjh
bårremassh ovjuvrde jñh aarhtside.

Daelvie guhkies j̄ih sjuevnjeds. Goevten raejesne baajkoe j̄ih vaenie
bårremassh juvr̄ide vaerine. Gierkie b̄aata d̄aelviestien j̄ih deavan
nuelesne snoegkede. Jis d̄ihte aavrehke, b̄årredahkem gaavna,
men s̄iejhmemes tjuara nealkodh.

Vaerie v̄aājnoe ḡaaroēs.

Mohte gýjre eejnegen báata! Liemkeds biejjieh jïh biejjie guaka.
Lopme sjalkoe jïh dah báeries sluemegebiesieh vâájnoeh.
Juktie vaenie sluemegh daan jaepien, ij naan sluemege
vâájnh, men dah biesieh sijjieh mubpide. Ábloeh juhtieh
dej sijse jïh munnedh desnie.

Ábloeh vaeresne verviestieh, seamma goh skâajjesne. Gellie sjædtoeh daarpesjieh
åbloeh bâetieh jïh dej blommaj nelnie tjhkedieh. Dej juelkine pollenh dabranieh jïh
åbloe dejtie buakta mubpide blommide, jïh sjædtoeh vetsmieh jïh muerjieh darjoeh.
Ábloeh jïh mubpieh åhtehtsh namhtah dan vaenie sirrieh sjædta.

Daelviedávva viht. Ovjuvrh jïh aarhtsh giêrve âtneme göökte jaepien.
Daelie vååjnoes goh sluemegejaepie, bijreme-jåvretjh soejmilaakan
jienebe sjïdteme.

Tsiengelen jïjnjh lopme. Lopmen nuelesne sluemege dan
daelviejieledem jeala, dah bårrieh jïh skuarhtjadieh.

Men dellie liemkede!

Ij tjuetsieh jïh galmegraadh, dellie abroegåata. Lopme lovvede
jïh lovves sjædta. Dïhte aalka våålese diedtedh. Minngemes
sluemegen biesieh jïh raejkieh diedtiehtidh jïh tjaetseste dïeves!
Sluemegh tjuerieh rïpmedh, jïh kaanne dej tjovkh laehpedh
biesesne lopmen nuelesne. Ålkone veelkes lopmesne gaajkhk
sluemegem vuejnieh mij lea viskes jïh tjeehpes jïh ovjuvrh maehtieh
dam bårredh.

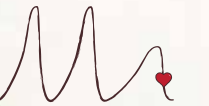
Gosse galmegraadh viht, lovves lopme jïengede.
Daelie gïerve sjædta gaajhkide juvrìde mah sjædtojste bårrieh.
Aaltoe pråvhka tjïekerdidh. Dïhte sæjhta burhviem gåatodh,
men daelie ij buektieh tjïekerdidh. Tjormh siektieh.
Rïeksege jïh njåemele eah gan sjædtojste mæhtieh
bårredh gosse jïengede. Gosse juvrh siektieh dah
viesjies sjidtieh jïh naan dejstie jaemieh.

Dan gijre ij dan jijnj sluemegh. Vallah meehti orre sluemegejaepiem sjidtedh,
men daelvien liemkedsvearelde daam biejestieji.

Klijma jorkese. Våajnoes goh baahkebe sjædta jñh abrodh daelvege bætije
biejjien. Guktie sjædta gaajhkide mah jielieh bijjene vaeresne dellie? Dotkijh
eah daejrieh, men dah voejhkelieh goerehtidh guktie
vaerieeatneme jorkese gosse klijma jarkele.

Jienebe ebrie daelvege dellie gïerve sjædta juvrider bijjene vaeresne jieleddh,
sjïere sluemegidie. Vaarhuge, skaajhtoe jñh svaale dah utnieh sluemegh goh
bööremes bårremassh, dah sâajhtoe gaarvenieh gosse vaenebe sluemegh.
Dihthe ij murries? Sluemegi namhtah kaanne jienebh krijkehingsh sjidtedieh,
sjædtoeh mah ij naan juvrh lyjhkh bårredh. Dellie unnebe sijjiem sjædta
gellie dejtie tjaebpies vaerieblommide jñh aaj åhtehtsh maehtieh gaarvanidh.

Aarhte mij vihkeles
guktie jijnj jorkesieh jis dihte gaarvene,
gohtjebe tjoevtenje-aarhtem.
Elefaante lea tjoevtenjeaarhte
savannesne. Sluemege lea
tjoevtenjeaarhte vaeresne.
Ussjedh mij akt mij dan
smaave lea dan vihkeles!

Jienebe sluemegen bijre

Latijnen nomme: Lemmus lemmus

Leavloe: 35–135 grammh. Mahte seamma stoeerre goh peara.

Stoeredahke: Dan kråahpe lea gaavnjoeh jïh ohtje gïsse, åenekhs juelkieh. Kråahpe medtie 7–15 cm guhkies, jïh seajpetje 1–2 cm.

Damtoesvæhtah: Sluemege lea sjïere plïere, viskesoransje naehkie tjeehpes plïejkhk åejjesne jïh rudtjesne.

Bårremassh: Sluemege sjædtoeh bårra, kraesieh, staarroeh jïh sapmerh.

Man båeries sjædta: Kaanne gaskemedtie naan askh. Dah jielieh guhkebe gosse jienedeminie enn gosse fer jïjnjh. 2–3 jaepien båeries sjïdteme faangkevoetesne.

Gevviehtimmie-tïjje jïh skuarhtjadimmie: Sluemege geerve sjædta ajve 3 våhkoen båeries. Golme våhkoeh geevehtimmien mænngan skuarhtjadies. Naemhtie maahta sluemege aahkam sjïdtedh gosse ajve golme asken båeries. Maehtieh abpe

jaepiem skuarhtjadidh, men jeenjemes tjovkebiesieh giesien åådtje.

Man gellie tjovkh: Sluemege maahta dan gellie goh 16 tjovkh aktene biesesne skuarhtjadidh, men 5–7 sïejhmemes. Maahta 3–5 tjovkebiesieh skuarhtjadidh giesien mietie.

Guktie jielieh: Sluemege aktegs jeala. Sluemege lea jïjjen fahkes. Gosse vaenie ibie mahte dejtie vuejnïeh. Gosse jeanianeh dah aaj biejjegje vååjnoeh.

Gusnie jielieh: Sluemege vaeresne jielieh, bertie-raedteste bæjjese vaeride gusnie ajve gierkieh jïh burhvïeh. Gosse jïjnjh sluemegh vaerine, maehtieh aelkedh vaanterdidh goese-råhtose jallh mearoe-gaedtesne.

Giesege sluemegh tjagkere-pluevine årroeh, gusnie staarroeh jïh kraesieh. Daelvege juhtieh dohkoe gusnie sapmerh jïh bööremes lyjhkoeh årrodh feelpehtahkesne.

Vaanterdimmieh: Sluemegh vaanterdieh, mah maehtieh stoeerre dåehkine juhtedh gosse

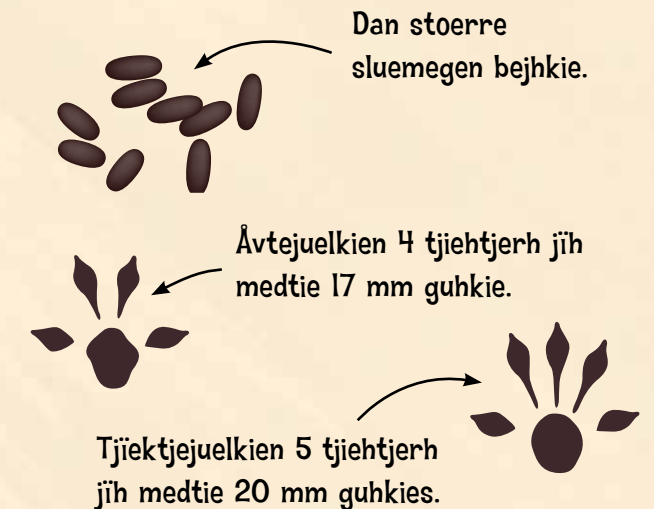

jeenjemes. Sååjhtoe beapmohts gosse aelkieh dajveste juhtedh. Jeenje jiehtieh daate lea jeenjevaanterdimmie. Dah johki jïh johketji mietie vaanterdieh jïh daamhtaj jaevriej, johki jïh geajnoej restiedieh seamma sijjesne. Naemhtie vååjnoe goh dah dåehkine vaanterdieh, mohte dïhte ij leah naemhtie.

Gusnie gååvnesieh: Sluemegh ajve Nöörjesne, Sveerjesne, Såevmesne jïh luvlie Kolanjaarke, Russlaantesne gååvnesieh.

Låhkoe: Ij naaken raakte daejrieh man jïjnjh sluemegh gååvnesieh. Jis mubpiej sluemegeaarhtigujmie mohtedibie, mejnie maam akt daejrebe, kaanne 10.000–20.000 sluemegh fierhtene kvadraatekilomeeterinie jallh 1–2 fierhtene 100 kvadraatemeeterinie gosse jeenjemes. FIFA-tjengkertjiektojmesjåljosne, mij lea 68 m gamte jïh 105 m guhkies edtja sjïdtedh 70–140 sluemegh. Skandinaavijisnie jïjnjh vaerie-eatneme, jienebe enn 150.000 kvadraatekilomeetere. Jis seamma jïjnjh sluemegh gaajhkene lehkesne vaeresne, sjædta jienebe enn 2–3 millijardh sluemegh gosse

jeenjemes. Ij leah dan jïjnje, juktie sluemegh eah maehtieh jieledh gaajhkene lehkesne, men gujht daejrebe gellie millijovnh sluemegh gosse jeenjemes.

Jeatjah bijreme-jåvretjh vaeresne

Sluemegen lissine aaj mubpieh snjeara-aarhth vaeresne gååvnesieh. Snjeara, bealjegje jïh svirrieh-snjeara. Dej låhkoe aaj jorkese seamma goh sluemegen låhkoe.

Orre baenieh sjidteminie

Sluemege bijreme-jävretji dâehkesne. Dah gaajhkem bijrieh. Dah âeksieh, baarhkh jîh roehtsh bijrieh jîh baenieh baeniehtuvvieh. Dan gaahtan dej baenieh abpe jieledem sjïdtedieh. Dotkijh leah mööleme rööhtsen baenieh sjïdteh 2,7 mm fierhten vâhkosne. Dîhte sæjhta jiehtedh 10 vâhkoej mietie baenieh 2,7 cm sjïdtedieh jîh 2 jaepiej mietie jienebe enn 27 cm!

Gadtsh goh kroehkeme-masjiine

Daelvege dej gadtsh sjïdteh gamte jîh guhkie. Dah sjïdteh goh gâajvoeh guktie maahta raejkieh Dlopmesne baeledh.

Seamma klaerieh goh veapsa

Viskes jîh tjeehpes ektesne lea sïejhme vaahraklaerie juvrerijhkesne. Gellie âhtehtsh mah skorpoe leah viskes jîh tjeehpes. Naaken veanhta sluemege lea viskes jîh tjeehpes dan gaavhtan dîhte vaarohte dam bâajhtoeh maejstemem âtna, men vïenhtebe naemhtie dah klaerieh bööremes vaarjelimmie vedtieh tjaktjege bijjene vaeresne.

Stoerre fuelhkie

Akte minngelsslumege maahta, buerie jaepien mietie, âådtje fuelhkiem mij jienebe enn 1000 sluemegh. Guktie naemhtie?

Joe, jis dîhte 5 biesieh âådtje, 10 tjovkh fierhtene biesesne dellie 50 tjovkh âådtjeme.

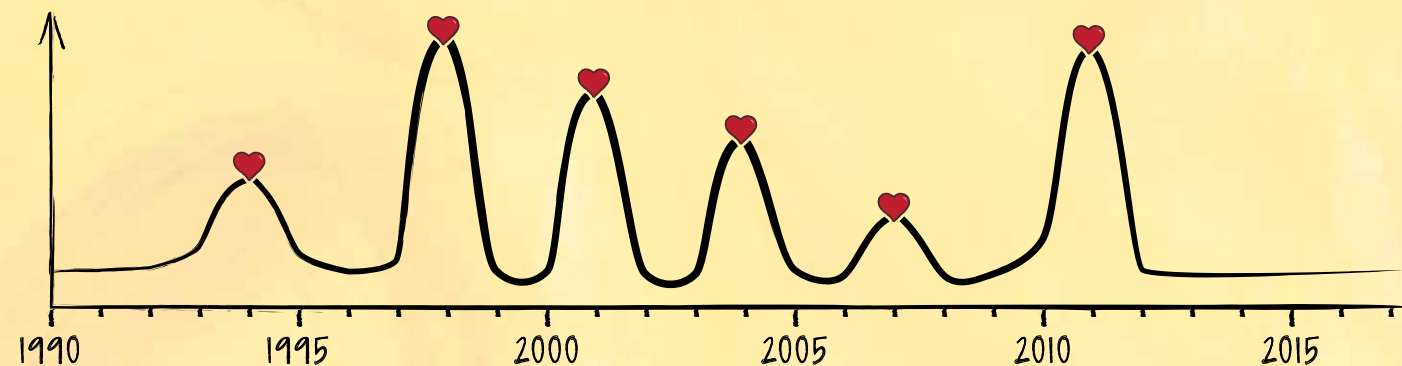
Jis gaajhkh jealajieh jîh skuarhtjadieh, fierhtene tjovke 3 biesieh âådtje. 10 tjovkh fierhtene biesesne âådtje 300 aahkovh. Âvteli jaama kaanne aahkovh voestes biesiem âadtjoeh jîh destie 1000 maadtereaaahkovh.

Ektesne sjïdteh 50 tjovkh, 300 aahkovetjovkh jîh 1000 maadtereaaahkovetjovkh 1350 sluemegh. Jis gaajhkh jealajieh. Mahte ij naan jeatjah njammemejuvrh maehtieh dan gellie sjïdtedh dan âenehks tïjjen mietie.

Jâerhkieh ryöknedh âadtjoeh vuejnedh man jïjnje lâhkoe jeananidh.

Bijreme-jávretji jorkesimmieh

Bijreme-jávretji lãhkoe jorkese

Dĩhte lea medtie 3–5 jaepieh bijreme-jávretjejaepiej gaskem. Dĩhte gujht lea naemhtie gellie aarhth noerhtene jáartesne dagkeres syklusinie jorkesieh. Naan lehkinge guhkebe tĩije vaasa gosse jeenjemes. Noerhte-Amerikesne v.g. gellie aarhth 9–10 jaepieh syklusinie jorkesieh.

Mannasinie jeatjahtahta?

Jaa, daam dotkijh leah goerehtamme guhkie tĩiji mietie, gellie luhkielãhkojne. Jĩjnĩh teorijh leah eensilaakan goerehtamme observasjovnh jĩh eksperimeenti tĩjrrh.

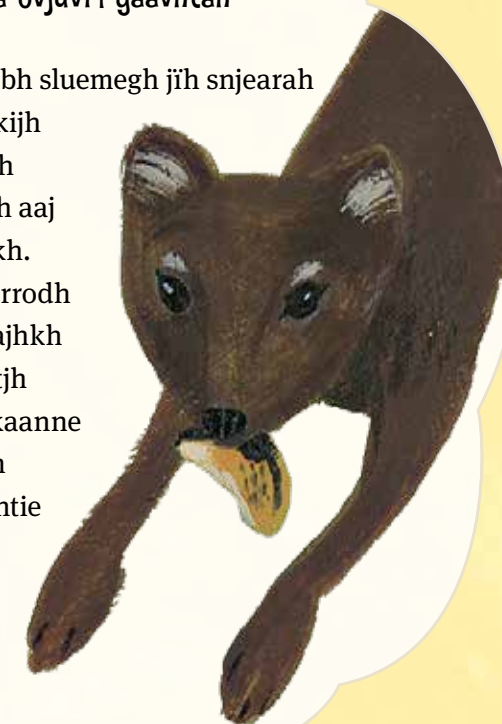
Kaanne fer vaenie bårremassh?

Guktie datne leareme sluemegh gãatoeh sjædtojste guktie daam veartenerommeste vãåjnoe. Naan ussjedin jis dah gaajhkem bårin. Mohte vãåjnoes goh nuekies aajmene.

Maahta ovjuvri gaavhtan årrodh?

Gosse jienebh sluemegh jĩh snjearah sjidtieh, dotkijh vuejnieh gaajhkh ovjuvrh jĩh aarhtsh aaj åãdtje jienebh tjovkh. Maahta nemhtie årrodh dah ovjuvrh gaajhkh bijreme-jávretjĩh bårrieh? Jaa, kaanne – gellie dotkijh mielih naemhtie leah.

Kaanne dah sjædtoeh jĩjtjemsh vaarjelidh?

Dah bööremes sjædtoeh voestegh bårin jĩh dah mah aajmene ij leah dan hijven. Naan sjædtoeh vaarjelieħ gãatomen vööste dah besteles bortegh utnieh. Naan leah dan jĩjnĩh silika lastine guktie dah mah dejtie gãatoeh eah maehtieħ dejtie meerehtidh. Naan sjædtoeh ij leah njaelkies jĩh naan daalhkesħ utnieh.

**Maahta fer jijnh
sluemegh sjidtedh?**

Bijreme-jåvretjeaepesne dellie määrehks
sluemegh verviestieh mah mijen vööste
snijrieh baalhkinge. Gosse dah dan jijnh sjidtieh,
dellie traagkene, jñh pryövoeh kaanne dej sijjiem
vaarjelidh. Jis dah leah jijnh mej vööste dah tjuerieh
vaarjelidh dellie eah asth bårredh. Gosse jaemien
sluemegh goerehtimh gosse jeenjemes sluemegh
eatnamisnie dellie vuesiehti jijnh gáaroes tjæjjiem
utnin. Naan mielieh
dah sluemegh
guhkiem fuehpesne
jñh destie jeemin.
Sküemtjelassh aaj
aelhkebe dejtie
båetieh gosse dah
leah dan jijnh.

Men guktie klijmajarkesimmieh?

Guhkies lopmes daelvie lea meatan
guktie mijjieh dagkeres syklush
eatnamisnie åadtjobe. Lopme bijreme-
jåvretjidie ovjuvri vööste vaarjele. Sluemege,
mij lopmen nuelesne skuarhtjadieh, dah
maehtieh jienebh sjidtedh daelvege. Men
klijmajarkesimmieh, mestie baahkebe jñh lovvebe,
dam vaarjelimmiem gaarvene. Destie aaj vaenebe
sluemegh sjædta.

**Jallh kaanne
aske jñh biejjie gaajhkem
stuvrieh?**

Bijremejåvretjesykluse aktene dan
mietie man jijnh kosmisken goekedimmie
mij eatnamasse goekede, mij aktene guktie aske jñh
biejjie jåartan bijre svihtjeh. Ij goh dihte rovnegs? Kaanne
nemhtie dah sjædtoeh vaarjelieh dan kosmisken goekedimmien
vööste? Kaanne dah sjædtoeh tsavtsa jñh man bårredihks dah leah
sluemegidie jñh snjearide?

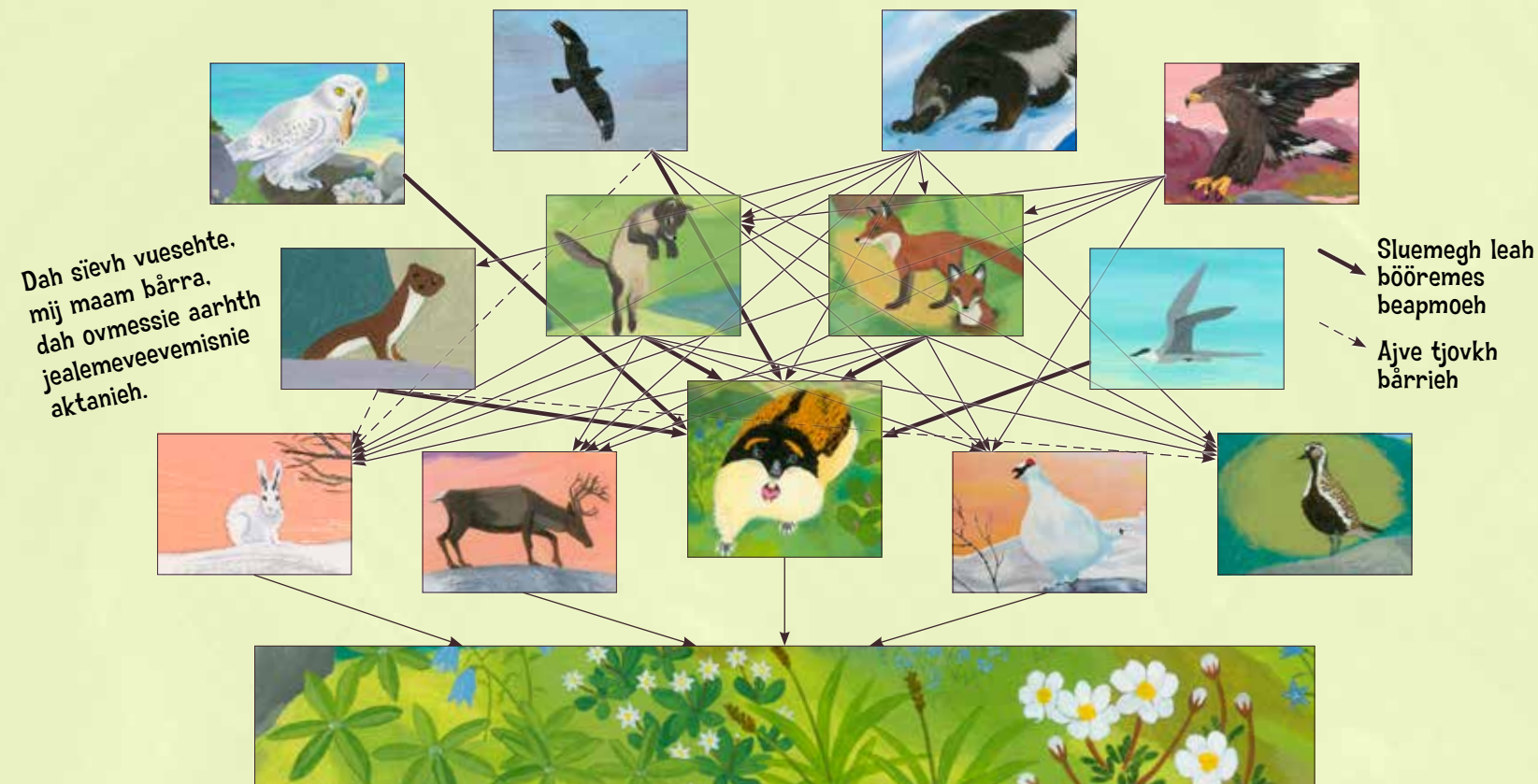

Mannasinie dah jeatjah aarhth jarkesieh?

Guktie daennie gærjesne leareme, dah mubpieh aarhth aaj jorkesieh gosse
bijremejåvretji lårhcoe jorkese. Dihte gïerve eatnamisnie jieledh jñh jeenjemes
juvrh nealkoeh daelvege. Gosse vaenie snjearah jñh sluemegh dellie ovjuvrh
tjohkehtuvvieh. Dah viesjies sjidtieh jñh eah skuarhtjedh. Gosse jijnh
bårremassh dejtie dah vervies sjidtieh jñh gellie tjovkh åadtjoeh. Nemhtie
bijremejåvretjejorkesimmieh gaajhkide eatnamisnie tsevt sieh, dovne vaeresne
jñh skåajjesne.

Vaerie-ekosysteeme jñh sluemege goh vihkeles aarhte

Juktie juvrh sjædtoeh jñh jeatjah juvrh bårrieh, dah ektesne sjidtieh jielemesvaalhtesinie. Gaskeviermie gaajhki aarhti gaskem vaeresne lea jielemeviermie. Jis meatan vaeltebe mah leah dan bijre (tjaetsie, jåarta jñh aajmoe) dellie lea vaerie-ekosysteeme.

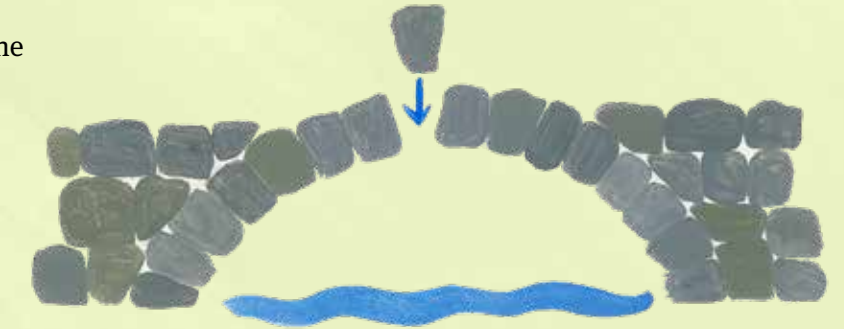

Mij lea tjoevtjenjaarhth

Juvrh mah aktanieh gellie aarhtide vihkeles ekosysteemesne. Naan aarhth aaj tjoevtjenjaarhth. Sluemege lea tjoevtjenjaarhte.

Tjoevtjenjaarhte lea keystone englaanten gielesne jñh baakoe buerkeste mij lea. Ávteli, gosse pruvvieh bigkin gierkijste, dellie leasin pruvviem aktine keystonine. Daate gierkie darjoeji pruvvie lea stinkes gellie tjuetie jaepieh. Jis gierkie olkese gahtji dellie abpe pruvvie gahtja.

Naemhtie aaj sluemeginie. Jis sluemege gaarvene, dellie gellie aarhth dejnie gaarvanieh.

Jealemepyramide

Dah sjædtoeh jielemeviermesne leah produseenth, juvrh mah sjædtoeh bårrieh lea sjædtoebårrijh, jñh juvrh mah mubpieh juvrh bårrieh leah ovjuvrh. Eejnegen naemhtie jienebh produseenth. Dah sjædtoebårrijh lea medtie 10 låhkoej unnebe enn produseentijste, jñh ovjuvrh lea medtie 100 låhkoej unnebe. Daate lea jealemepyramide, mij vuesehte man jijnj energijem mij dassene ovmessie daltesistie jielemeviermesne. Dan gaavhtan lea eejnegen jienebh sjædtoebårrijh enn ovjuvrijste eatnamisnie.

Eatnemen tsiehkies vaaksjodh

Guvviej tjirrh satelihtijste veartenerommesne maehtebe eatnemem vaaksjodh jñh vuejnedh guktie sjædtoeh jñh juvrh gâåvnesieh. Maahtah jñnjem vuejnedh jis jåartan bñjre “vuelkedh” daatamasjiinen tjirrh jñh v.g. “google earth:se” jñh girtieguvvide vuartasjidh. Dallegh datne aaj veartenerommesne! Jis datne Kenyam zoomedh datne vuajnah gusnie savannh, ebrieskåajjh, dah stoerre jeanoeh, skåajjh jñh vaerieh. Sluemegen gâatomedajvh gñervebe vuejnedh, men daatamaskijnh dejtie gaevnieh dotkijidie. Aarhte mij jeenjemes gñejh laehpieh lea almetje. Mijjiej rætnoe 8 millijardh almetjh jåartesne jñh mijjiej mahte gaajhkene lehkesne.

Jñlhts sluemegen leavloe lea geehpes, medtie 35–130 grammh, dellie ellies leavloe gaajhkijste sluemegijstie dan löövles. Jñlhts ij naan daejrieh man gellie sluemegh gâåvnesieh, dah leah gellie millijovnh gosse jeenjemes. 1.000.000 sluemegi leavloe lea

medtie 85.000 tjahtah, jis leah raaktan 1.000.000.000 sluemegh gosse jeenjemes, dellie lea dej sluemegi leavloe lea medtie 85 millijovnh tjahtah. Kaanne ij dan rovnegs maahta dej gâatomem veartenerommeste vuejnedh?

Luste eatnemem dotkedh

Jis datne tuhtjh dah bñevnesh lin gieltegs. Kaanne datne akte dotkije?

Nina E. Eide, akte dan gærjan tjæliejistie lea dotkeme mahte 25 jæpieh jñh tuhtjie dan gieltegs voejhkelidh vaestiedassh gaavnedh gaajhkide dejtie gyhtjelasside sluemegen bñjre jñh gaajhki juvri bñjre vaeresne. Sov njuenie daamhtaj sapmerasse jñh dovne sjædtoeh jñh juvrh ryöknoe, gaskem jeatjah sluemegebajhkh. Gosse sluemegebajhkem ryöknoe dellie daajra jis sluemegh sjñdtedieh jallh vaeniedieh, jñh gosse gellie lehkesne ryöknoe daajra joekehts vaeriedajvi gaskem.

Dñhte aaj mööli temperaturvrem onn’ohtje temeperaturvrelloggerinie mah leah eatnamisnie abpe jæpiem. Dellie daajra gosse tjuetsiegåata, gosse sjalkoe jñh jis liemkeds daelvege. Dñhte aaj gâajvoe lopmeprofijlh guktie daajra jis tjarve vaeresne.

Klijma järkele

Dihthe lienebe sjidteme daelwege jñh såemies aejkien abroeji. Dellie tjarve sjædta jñh giervebe sjædta juvrider bijjene vaeresne. Temperatuvre jeanene jñh obre daelwege båata globaale baahkenimmeste jåartesne, akte sjieke lea mijjeh dan jijnjh almetjh daesnie eatnemem nuhtjeh jñh jielieh.

Mijjen ekologijen gjeje

Gaajhkh mah byöpmedibie, mijjen vaarjoeh jñh gaamegh, skuvlegærjah, jñh gaajhkh mah mijjen bijre aarkebiejjesne eatnamistie dorjeme. Jis bijlem biehkide vuejnebe, dellie gaajhkh eatnamistie bæetieh. Maahta ånnetji gierve vuejnedh guktie bijle jñh sluemege maahtah mohtedidh, men mijjeh gujht daejrebe klijmajorkesimmieh leah gosse jijnjh almetjh nuhtjeh fer jijnjh eatnamistie. Naan nuhtjie jiehtegem “almetjen juelkiegieje” gosse buerkeste man jijnjh mijjeh eatnemem tsevtsebe. Daate hijven jiehtege. Jis datne fer jijnjh nuhtjh stoerre gjeje sjædta, jis unnebe nuhtjh dellie unnebe gjeje.

Vihkeles mijjeh gaajhkh dan onne gjejetjh mijjen minngesne eatnamisnie laehpebe. Maahtah voejhkelidh dam darjodh datne aaj!

Daate maahtah darjodh guktie meatan årrodh globaalen baahkedimmiem unnede:

- **Ajve tjåenieh åstedh maam daarpesjh.**
- **Ajve åtnah maam daarpesjh, tjåenieh viht åtnah jñh vaarjoeh mah eah sjiehth jallh stååkedimmietjåenieh mejgumie ih sjiehth vielie stååkedidh.** Hijven tjåenieh mubpide vedtedh, lissine giemhpes årrodh datne mubpide jñh eatnemem viehkehth. Unnebe aajkohkh gellien aejkie tuhtjeh luste tjåenieh åadtjodh båarasåbpoe aajkohkh åtneme.
- **Lieredh dåvvodh tjåenieh mah murhkieh.** Dellie ih daarpesjh sleengkedh jñh orre tjåenieh åstedh. Dellie datne jñh dov eejhtegh beetnegh spåårede jñh datne eatnemem spåårh. Dihthe aaj luste maehtedh tjåenieh dåvvodh. Maahta aaj orre aatem darjodh båeries aatijste. Dellie lea akte aate maam barre datne åtnah.
- **Aellieh åestieh dam orremes mobiltelefonem.** Jis datne sjiehth maam akt hijven darjodh nuhtjh dam båeries telefonem goske ij juhtieh vielie.
- **Jienebh kruanesaath jñh muerjeh byöpmedidh.** Guktie maahtah jielemepyramidesne vuejnedh jijnjh energijh dessieh sjædtojste sjædtoebårridie. Jis gaajhkh jienebh kruanesaath byöpmedieh jienebh beapmoeh gaajhkide sjædta. Dan gaavhtan vihkeles ih jienebh beapmoeh jurjehth enn byöpmedh. Dellie ih daarpesjh beapmoeh sleengkedh jñh unnebe eatnemen energijem nuhtjh.
- **Syggeldidh gosse maahtah, jallh bussine jallh tåågine vuelkedh.** Bijlh jñh girtieh gaassh olkese luejhtieh mah læssanieh dam globaalen baahkenimmiem. Dan gaavhtan byörebe mijjen jijtje åed tjiefaamoem jñh mubpieh feelemevuekieh nuhtjedh gosse maehtebe. Datne aaj gjevrebek jñh sneehpebe sjidth. Gosse tåågine vualkah jienebh eatnamistie vuajnah jñh maahtah tåågesne svihtjedh gosse ih åajsoeh tjahkasjidh.

Vielie lieredh

Jis datne sijnth vielie lieredh sluemegen, vaerie-ekosysteemen jñh aktanimmien eatnamisnie bijre, dellie maahtah v.g. dah gærjah lohkedh:

- *Svaalem råakebe*. Nina E. Eide, Terje Borg, Camilla Næss & Inger Lise Belsvik.
- *Lemen*. Kirsti Blom & Rolf Anker Ims.
- *Snøugla*. Kirsti Blom & Karl Otto Jacobsen.
- *Når det regnar i Afrika. Ei bok om vår og klimaendringar*. Erna Osland.
- *Sofis naturbok*. Stefan Casta jñh Bo Mossberg
- *Fantastiska fakta om djur*. Maja Säftröm
- *Väder och klimat*. Carla Felgentreff

Jis datne damth sijnth maam akt darjodh dam globaale baahkenimmiem vaeniedidh maahtah aaj giëhtjedh naan dejstie nehtesæjrojste jñh vielie raerieh åadtjodh maam maahtah darjodh:

- Miljøagentene: miljoagentene.no/klima/
- Framtiden i våre hender: www.framtiden.no/aktuelt/klima/
- Naturvernforbundet: naturvernforbundet.no/miljovenlig_hverdag/
- Fältbiologerna – www.faltbiologerna.se/om-oss/
- Världsnaturfonden – www.wwf.se/klimat/
- Mät ditt ekologiska fotavtryck – www.klimatkontot.se/

SÏJHTEBE GIJHTEDH

Gærja lea åålmehtamme laavenjostome InterReg-prosjeektine «Felles Fjellrev II» jñh Norsk institutt for naturforskning (NINA). Dejnle barkeme dåarjojne EU-programmeste InterReg Nöörje jñh Sveerje, Byjresedirektoraateste Nöörjesne jñh Leeneståvrojste Jiemhten leene jñh Västerbotten leene Sveerjesne.

Sijhte buerebe sluemegem damtedh?

Sluemegejaepine gellie sluemegh vaeresne. Men dalleghe gaarvanieh,
j'ih gellie jaepieh maehtieh vaasedh ävteli dejtie viht vuejnedh.

Daennie gærjesne maahtah sluemegem dæriedidh jaepiej tjïrrh.
Maahtah aaj lohkedh mannasinie sluemege dan vihkeles guktie dam
gohtje vaerien vaajmoe. Men klijmajorkesimmijste maahta sluemege
gaarvanidh. Guktie dellie vïenhth bijjene vaeresne sjædta?

*Nina E. Eide dotkije Norsk institutt for naturforskning, tjaelijine j'ih illustratöörine
Inger Lise Belsvik ektesne gærjam tjaaleme gærjan Svaalem råakebe.*

DAVVI GIRJI
www.davvi.no